

Терренс Де Пре

Терренс Де Пре (1939–1987) написав лише одну книжку про Голокост, але вона стала класикою. Праця «Уцілілий: анатомія життя в таборах смерті», що з'явилася в 1976 році, присвячена ґрунтовному дослідженню письмових свідчень тих, хто вижив у концентраційному всесвіті, як назвав його Давид Руссе. Підсумком її є власне свідчення Де Пре про те, що означає бути вцілілим. Його витлумачення оповідей очевидців слугує доказом того, що такі місця, як Освенцім виявляли не лише порочність людського існування, але й велич подолання відчаю й смерті.

Довершений есеїст і літератор, Де Пре відзначався, за висловом Елі Візеля, «меланхолійним способом витлумачення сповнених розпуки оповідей і чутливим підходом до спогадів про смерть». Однак діяльність цієї людини – упродовж багатьох років він обіймав посаду професора англійської мови в Колгейтському університеті – завжди була на службі життя. Ці характеристики вочевидь підтверджуються наступним фрагментом, у якому вжито винайдений Де Пре вираз – «фекальний наступ» – який, безумовно, залишиться, хоч як це прикро, невіддільною складовою словника, якого потребує поняття Голокост.

Де Пре доводить, що зовсім не випадково Освенцім було названо *anus mundi*. «Суть полягає в тому, – робить слушний висновок він, – що в'язні були змушені систематично стикатися з гідотою». Вони стали зумисною мішенню фекального наступу, метою якого було досягнення «цілковитого приниження й упослідження в'язнів». Убивцям це вдавалося – дуже часто і значною мірою – але не цілковито. Усвідомлення цього становить ще один ключовий чинник, про який Де Пре хоче нагадати. Коли жертви розпізнавали природу фекального наступу, вони вдавалися до опору. Цей опір передбачав підкреслене намагання, всупереч усім перешкодам, дотримуватися чистоти. Саме це надзвичайне зусилля могло знаменувати відмінність між збереженням уламків гідності, – що допомагало терпіти неволю й недолю – і відмовою від боротьби, – що мало своїм наслідком смерть. Ніщо, звичайно, не гарантувало виживання в таборах смерті. Подана Де Пре анатомія фекального наступу промовисто підтверджує цей факт. Втім він має рацію, коли пише: «Саме життя залежить від збереження гідності, що, у свою чергу, залежить від щоденної, ненастанної боротьби за те, аби не втратити людську подобу».

Наприкінці літа 1976 року відбулася конференція, присвячена діяльності Елі Візеля, яку було влаштовано на острові Лонг–Айленд. Незадовго перед цим вийшла друком книжка Терренса Де Пре «Уцілілий», і він був присутній на цій конференції. Був там і Еміль Факенгейм. У перебігу дискусії мова зайшла про книжку Де Пре. Як пригадує Гаррі Джеймс Каргас, Факенгейм посилався, зокрема, на важливий розділ «Фекальний наступ». Своім тихим голосом він сказав: «Я ніколи не вживаю слова «каляти», але те, як вживає його Терренс Де Пре, робить це слово освяченим».

Фекальний наступ*

Коли колона повертається з роботи, пропрацювавши цілий день на повітрі, табірний сморід видається нестерпно бридким. Іноді, коли ви ще на відстані кількох кілометрів, отруєне повітря звалює вас із ніг.

Северина Шмаглевська. *Дим над Біркенау*

Він припинив умиватися вже дуже давно..., а зараз у ньому вигасали останні залишки його людської гідності.

Густав Герлінг. *Окремий світ*

Це почалося в ешелонах, у позабиваних товарних вагонах – у кожному з яких від вісімдесяти до ста осіб, що перетинали Європу, прямуючи до таборів у Польщі:

«Температура почала зростати, коли товарний вагон було забито наглухо і для жару людських тіл не було віддушини... Єдиним місцем, де можна було помочитися, була щілина у світловому люку, хоча попри всі намагання рідко кому вдавалося це зробити, не проливши сечі на підлогу... Коли нарешті розвиднілося... ми всі були доволі вимучені, неначе побиті й розчавлені, й не лише під вагою втоми, а й через задушливе, вологе повітря й смердючий запах екскрементів... Не було ні вбиральні, ані харчів... Крім усього іншого, багато хто блював на підлогу. Ми змушені були цілими днями вдихати ці бридкі запахи і невдовзі перебували вже по самісінькі вуха у цій гидоті» (Kessel, 50–51).

Умови на пароплавах, якими переправляли багатьох радянських в'язнів, були ще гірші: «більшість людей потерпали від морської хвороби і були просто змушені блювати на тих, хто був на нижній палубі. Це був для них також єдиний спосіб відправлення їхніх природних потреб»

(Кларр, 59). Отже, від самого початку неволі стикання з бридотою було невіддільною складовою важкого випробування вцілілого. У нацистських таборах – особливо – бруд і екскременти були неодмінними атрибутами умов існування. У бараках, наприклад, уночі «параші» стояли в маленькому коридорчику біля входу. Їх було недостатньо. На ранок уся підлога була залита сечею і вкрита фекаліями. Ми розносили гидоту по бараку на своїх підшвах; від смороду у людей були запаморочення» (Birenbaum, 226). Хвороби значно погіршували ситуацію:

«У блоці кожен хворів на тиф... до Бельзен–Бергена він дійшов у своїй найважчій, найболючішій, смертельній формі. Спричинений ним пронос ставав неконтрольованим. Ці виділення заливали нари, стікаючи краплями через щілини просто на обличчя жінок, котрі лежали на нижчих нарах, і змішувалися з кров'ю, гноєм і сечею, утворюючи липкий, смердючий наліт на підлозі бараків» (Perl, 171).

Туалети самі по собі були видовищем:

На тридцять–тридцять дві тисячі жінок був один туалет, і нам дозволялося користуватися ним лише в певні години дня. Ми вистоювали черги, щоб потрапити до цього маленького будиночка, де було по коліно людських екскрементів. Оскільки всі ми страждали на дизентерію, нам рідко вдавалося дочекатися, поки дійде наша черга, і ми обкалювали наш драгий одяг, який ніколи із себе не знімали, що посилювало жах нашого існування, бо нестерпний запах оповивав нас, наче хмара. Туалет являв собою глибоку канаву, через яку було перекинуто на певній відстані дошки. Ми присідали на цих дошках – наче птахи на телеграфному дроті – настільки близько одна до одної, що не могли не забруднити одна одну» (Perl, 33).

В'язнів, яким поталанило працювати в одному з табірних шпиталів і які, отже, користувалися певною особистою свободою, теж не оминув особливий жах, пов'язаний із туалетами: «Я змушена була ступати у людські виділення, у змішану з кров'ю сечу, у випорожнення пацієнтів із дуже заразними хворобами. Лише так можна було дістатися дірки, довкола якої було стільки нечистот, що важко описати» (Weiss, 69). Посвячення в'язня–новачка у табірне життя вважалося завершеним, коли він «усвідомлював, що туалетного паперу немає»:

«Що паперу немає в усьому Освенцімі і що мені доведеться «шукати інший вихід». Я відірвав шматок від шарфа і прав його після вжитку. Я зберіг цей маленький шматочок упродовж всього мого перебування в Освенцімі; інші робили так само» (Unsdorfer, 102).

Проблеми такого ґатунку ускладнювалися тим фактом, що рано чи пізно *кожний* захворював на дизентерію або просто страждав проносом. А для виснажених голодом і втомою в'язнів це майже завжди означало фатальний кінець: «Ті, що хворіли на дизентерію, танули наче свічки; випорожняючись у свій одяг, вони швидко перетворювалися на огидні смердючі скелети, які вмирали в багнюці своїх екскрементів» (Donat, 269). Іноді на це слабували всі мешканці табору, і тоді цей жах був нестерпним. Чоловіки й жінки обкалювали нечистотами себе й одне одного. Ті, що через велику слабкість не здатні були пересуватися, випорожнялися під себе. Ті, що не видужували, поступово обростали купою гною: «Деякі пацієнти вмирали і без газових камер. Багато хто з них опинявся похованим під екскрементами, оскільки не було належних санітарних умов і вони не могли додержувати чистоти тіла» (Newman, 39).

Пронос не лише був нестерпною хворобою і джерелом постійного бруду, він приховував у собі небезпеку й іншого роду, змушуючи в'язнів порушувати приписи:

«Багато хто з жінок, що страждали на пронос, випорожнялися в супові миски або чашки для «кави»; потім вони ховали цей посуд під матрац, щоб уникнути покарання за вчинене: їм загрожувало двадцять п'ять ударів по голій сідниці або стояння на колінах протягом цілої ночі із цеглинами в руках. Ці покарання часто закінчувалися смертю «винуватиці» (Birenbaum, 102).

Описують також випадок, коли групу чоловіків тримали день у день під замком у кімнаті без вентиляції і будь-яких санітарних умов. Біля вікна, повз яке проходили вартові, чоловіки помітили дірку в підлозі. Однак скористатися нею чоловік міг лише з ризиком для життя, оскільки спійманих на цьому забивали на смерть. «Видовище цих нещасних, що, дрижачи зі страху, повзли на руках і колінах до цієї дірки і лежачи випорожнялися, є моїм найжахливішим спомином про Заксенхаузен» (Szalet, 51).

Муки існування в таборах, таким чином, посилювалися перебігом органічних процесів самого життя. Смерть зводилася у потребу, яку не можна було, на відміну від інших потреб, ні притлумити, ні відкласти на потім, ані пасивно терпіти. Вимоги нутрощів є абсолютними, і за таких обставин чоловіки й жінки змушені були затамовувати чи якомось угамовувати свої найінтимніші потреби:

«Уявімо собі, що може означати заборона ходити до туалету; уявімо також, що ви страждаєте на дедалі жорстокішу дизентерію, викликану

й підсилювану капустаною юшкою, а також постійним холодом. Природно, ви намагатиметесь все ж таки вийти за потребою. Іноді вам це може вдатися. Однак вашу відсутність можуть помітити, і вас поб'ють, звалять із ніг і щосили топтатимуть. Хоч ви тепер і знаєте, що це небезпечно, але нагальність зобов'язуватиме вас повторити спробу, хоч би чого вам це коштувало... Я швидко навчилася давати раду проявам дизентерії – перев'язувала мотузкою холоші» (Maurel, 38–39).

Психоаналітичні дослідження табірного досвіду стверджують (лише за певним винятком, наскільки мені відомо), що він відзначається поверненням до «дитинячих» чи «інфантильних» рівнів поведінки. Цей висновок ґрунтується передусім на тому факті, що чоловіки й жінки в концтаборах «ненормально» переймалися їжею та функціями виділення. Немовлята виявляють подібну заклопотаність, і це порівняння передбачає, що чоловіки й жінки реагують на екстремальну ситуацію «регресію, тобто поверненням до доєдипівських стадій розвитку й затримкою на них» (Норре, 77). При цьому, як загалом для психоаналізу, контекст не важить. Той факт, що ситуація потерпілих була сама по собі ненормальною, просто не береться до уваги. Не враховується, що заклопотаність їжею зумовлювалася буквальною вимиранням від голоду; так само, як не надається особливої ваги тому фактові, що в'язні були змушені жити по вуха в гидоті.

Теза про «інфантилізм» найпослідовніше обстоюється Бруно Беттельгеймом. Головна ідея його книжки «Обізнане серце» полягає в тому, що в екстремальних ситуаціях чоловіки й жінки перетворюються на дітей; а в розділі, озаглавленому «Дитиняча поведінка», він просто прирівнює об'єктивно скрутне становище в'язнів до внутрішньо регресивної поведінки. Беттельгейм зауважує, наприклад, – і, звичайно, цілком слушно, – що табірні порядки мали на меті перетворення функцій виділення на моменти кризи. В'язні змушені були питати дозволу для випорожнення свого організму, в такий спосіб стикаючись з убивчим свавіллям есесівського вартового, до якого вони зверталися. Понад те, маючи дванадцятигодинний робочий день, в'язні часто були позбавлені можливості справляти свої природні потреби або ж змушені були справляти їх *під час* роботи і безпосередньо на тому місці, де вони працювали. Як каже одна з уцілілих: «Якщо одна з нас, спонукувана своїм шлунком, спробувала б відійти до найближчої канами, вартові напустили б на неї своїх собак. Принижені й знервовані від нетерпіння жінки не полишали своїх місць – вони грузнули у своїх екскрементах»

(Zywulska, 67). Найгіршими були дні, коли відбувалися марші смерті, під час яких в'язнів, що з будь-яких причин зупинялися, розстрілювали на місці. Щоби вижити, вони мусили, незважаючи ні на що, йти:

«Сеча й виділення хлюпали у в'язнів під ногами, а з настанням сутінок екскременти, що примерзали до наших ніг, нестерпно смерділи. Насправді ми вже перестали бути людськими істотами в узвичаєному розумінні цього поняття. Ми навіть не тварини, а гниючі трупи, що пересуваються на двох ногах» (Weiss, 211).

За таких умов акт виділення справді стає, за висловом Беттельгейма, «важливою щоденною подією»; однак із цього не випливає зроблений ним висновок про те, що в'язні, таким чином, опустилися «до рівня, на якому вони перебували до набуття ними навички користуватися туалетом» (132). На позір – так, чоловіки й жінки значною мірою переймалися видільними функціями, як роблять усі діти, і, подібно до дітей, в'язні «вимушено були мокрими й закаляними» – за винятком того, що дітей до цього не примушують. Беттельгейм доходить висновку, що для в'язнів таборів випробування фекальною кризою «спричинило те, що вони вже не могли більше сприймати себе цілком дорослими» (134). Він не розрізняє поведінку за екстремальних умов і цивілізовану поведінку; оскільки, звичайно, якщо в цивілізованих умовах дорослу людину не турбує стан її білизни або вона вбачає в поході до туалету певного роду випробування, то невроз очевидний. Однак у концтаборах поведінка диктувалася безпосередньою загрозою смерті; дія була не виявом інфантильних бажань, а реакцією на потворну необхідність.

Суть полягає в тому, що в'язні були змушені *систематично* стикатися з гидотою. Вони були умисною мішенню фекального наступу. Обкалювання нечистотами складало постійну загрозу, умову життя день за днем, і в будь-який момент воно могло набути надто огидної, а то й фатальної форми. Улюбленим заняттям одного *капо* було зупиняти в'язнів саме в той момент, коли вони діставалися туалету. Він примушував в'язня стояти в положенні «струнко», відповідаючи на запитання; потім наказував йому «сидіти навпочіпки, допоки бідний чоловік не міг більше контролювати свій сфінктер і «вибухав»; потім він бив бідолаху і лише після цього «закаляна своїми екскрементами жертва отримувала дозвіл доплентатися до туалету» (Donat 178). В іншому випадку в'язнів примушували лежати на землі штабелями, і кожний чоловік, коли йому нарешті було дозволено піднятися, «змушений був мочитися через голови інших»; а якось «однієї ночі вони вдосконалили своє знуцання

й примушували кожного чоловіка мочитися в рот іншого» (Wells, 91). У Біркенау супові миски періодично забирали у в'язнів і кидали їх до туалету, звідки їх потім приносили: «Коли ви підносите миску вперше до губів, підозрілого запаху не відчуваєте. Інші пари тремтячих рук з нетерпінням чекають того моменту, коли ви закінчите пити, щоб вихопити її з ваших рук. Лише пізніше, значно пізніше відразливий запах ударяє вам у ніздрі» (Szmaglewska, 154). І, як уже зазначалося, в'язні, хворі на дизентерію, часто порушували табірні приписи і, намагаючись не обкалятися, використовували свій власний кухонний посуд:

«У перші дні наші шлунки повставали проти думки використовувати як посуд для їжі те, що фактично було кімнатним нічним горщиком. Однак голод правив своє, і ми, будучи настільки виснаженими, готові були споживати будь-яку їжу. І зарадити тому, що вона подавалася в таких мисках, не було можливості. Протягом ночі багато хто з нас сам таємно користувався цією мискою. Нам дозволялося ходити до туалету лише двічі на день. Як можна було витримати таке? Незалежно від нагальності нашої потреби, в разі, якщо ми виходили серед ночі, нам загрожувало бути схопленими есесівцями, які мали наказ спочатку стріляти, а потім ставити запитання» (Lengyel, 26).

Подібній деградації не було меж. Смердючий запах екскрементів змішувався зі смородом, що йшов від крематоріїв і гниючої плоті. В'язні нацистських таборів фактично потопали у своїх нечистотах, і насправді смерть від екскрементів була досить поширеною. У Бухенвальді, наприклад, туалети являли собою відкриті рови завдовжки у двадцять п'ять футів і по дванадцять футів завглибшки і завширшки. Через цей рів були перекинуті дошки, щоб на них ставати, і «одним з улюблених занять есесівців, яким вони розважали себе упродовж багатьох років» було підловити момент, коли люди власне випорожнялися, і зіштовхнути їх у рів: «У Бухенвальді лише в жовтні 1937 року захлинулися від екскрементів за подібних обставин десятеро в'язнів» (Kogon, 56). Ці рови, що завжди були переповнені, очищали вночі в'язні, і за знаряддя їм слугували лише маленькі відерця:

«Місце було слизьке й неосвітлене. Із тридцяти чоловіків, яких призначали сюди, щоночі в середньому десятеро падали в рів під час виконання цієї роботи. Іншим не дозволяли витягувати потерпілих. Коли роботу було виконано і рів був порожній, тоді й лише тоді вони отримували команду дістати трупи» (Weinstock, 157–58).

Ще раз наголошуємо, подібні умови були не випадковими; вони визначалися умисною політикою, націленою на тотальне приниження й упослідження в'язнів. На перший погляд видається незрозумілим, чому це було необхідно, адже жодна з цілей табірної системи – поширення терору, запровадження рабської праці та винищення народностей – не здійснювалася так ретельно, як насаджувалися умови обкалювання нечистотами. Однак попри всю божевільність цього заміру він мав і свій метод, і свою причину. Цей особливий різновид зла є природним проявом влади, коли вона стає абсолютною, а в тоталітарному світі таборів влада майже такою і була. Есесівці могли вбити будь-кого, хто їм траплявся. Капо – ці злочинці – мали звичку збиратися купками – двійко-трійко – й укладати між собою парі щодо того, хто зможе вбити в'язня одним ударом. Патологічна лютість цих людців, їхній несамовитий гнів у разі порушення приписів засвідчують безмежне бажання винищувати, руйнувати, трошити все, що заступає їм шлях до владарювання. І, неминуче, самої дії вбивання їм недостатньо, оскільки, якщо людина вмирає нескореною, якщо у неї всередині щось залишається до кінця не зламаним, то влада, яка знищила її, отже, не спромоглася, зрештою, спустошити її дощенту. Дещо залишилося їй непідвладним, і саме це дещо – назвемо його «гідністю» – має вмерти, якщо ті, хто при владі, бажають досягти оргазмового піку свого потенційного панування.

У міру свого зростання влада стає дедалі ворожішою до всього навколишнього світу. Логіка її за своєю суттю негативна, і тому вона має своїм наслідком саморуйнування (в наш час це навряд чи кого могло б втішити, оскільки периметр атомного руйнування нескінченний). Запровадження тоталітарної влади в будь-якому випадку не обмежується вимогою зовнішньої піддатливості. Воно вимагає більшого – зламати дух, вирвати з коренем той дійовий внутрішній принцип, сила якого зумовлена його незалежністю від впливу зовнішніх сил. А звідси – притаманна всім, наділеним великою владою, людям спонука виявляти й придушувати будь-який опір, будь-які прояви духовної самостійності, всі ознаки гідності у поневолених. Було недостатньо просто розстріляти старих більшовиків; Сталіну потрібні були показові судилища. Він домагався публічної демонстрації того факту, що ці люди, які відзначалися величезною енергією і надзвичайною силою духу, настільки, зрештою, зламалися внутрішньо, що готові були відкрито зректися себе й усього того, за що боролися. Те ж саме відбувалося і в

таборах. Духовне знищення стало самоціллю, досить відокремленою від заміру масового вбивства. За мету ставилося заклання душі. У здійсненні цього мали прислужитися терор і злигодні, а початок було покладено немилосердним наступом на первісні цінності потерпілих – почуття чистоти й гідності. Фекальний наступ, фізичне насаджування почуття огиди, самозневаги були засадничим методом.

Однак обкалювання нечистотами мало й простіше пояснення. «У Бухенвальді, – засвідчує один із очевидців, – було піднесено у принцип зведення моралі в'язнів до найнижчого рівня, щоб у такий спосіб унеможливити виникнення серед жертв почуття товариськості та єднання зусиль» (Weinstock, 92). Як можна зберегти самоповагу і як можна бути готовим із повагою відреагувати на потреби іншого, якщо обидва смердять, вимащені брудом і фекаліями. Ми схильні забувати, який вигляд мали в'язні таборів і як вони пахнули, особливо ті, хто втрачав бажання жити, і якої сили відроза й огида природно виникали внаслідок цього у в'язнів. Це був дійовий механізм посилення й без того чималої роздратованості, яку відчували одне до одного ув'язнені, а, отже, й придушення, а то й взагалі викорінення потягу до солідарності. Таким чином, у табірному світі всі зовнішні ознаки людської краси, тілесної гордості та духовного сяяння належали до винищення в середовищі в'язнів. Ув'язнений змушений був почуватися недолюдком, бачити свій власний образ у бруді й смороді свого сусіда. Есесівці натомість здавалися вищими не лише завдяки своїм автоматам і впевненості у собі, але й через їхню виразну відособленість од світу в'язнів. В Освенцімі в'язнів примушували марширувати в багні, тоді як чисті бруківки залишалися для есесівців.

І, нарешті, остання, вельми присутня причина того, чому в таборах в'язні так деградували. Це полегшувало есесівцям виконання їхньої роботи. Масове вбивство за цих обставин видавалося не таким жакливим для убивць, оскільки жертви поставали в образі створінь, нижчих від людини. Вони *мали* меншовартісний вигляд. У низці інтерв'ю Гітти Серені з Францом Штанглем, комендантом Треблінки, натрапляємо на моменти страшного прозріння. Наведемо один із найпромовистіших:

«Навіщо? – запитала я Штангля, – якщо вони все одно збиралися їх вбивати, який сенс був у всіх цих приниженнях; навіщо така жорстокість?» – «Щоб створити умови для тих, кому фактично доводилося запроваджувати цю політику, – відповів він. – Задля уможливлення для них того, що вони чинили» (101).

На одній із лекцій у Новій школі (Нью-Йорк, 1974) Ханна Арендт зазначила, що легше вбити собаку, ніж людину, а ще легше вбити пацюка чи жабу, і не становить жодної проблеми вбивати комах – «Усе це поглядом, очима». Вона має на увазі, що сприймання суб'єктивної істоти в жертві викликає до певної міри почуття ототожнення у нападника і ускладнює тим самим виконання ним цього акту прямо пропорційно його здатності відчувати страждання й прикрість. Жалість і почуття провини ускладнюють виконання акту вбивства і завдають психологічної шкоди самому вбивці. Якщо ж, в іншому випадку, жертва демонструє самозневагу, якщо вона не може підвести очей від приниження або якщо вона їх підвела, а в них лише порожнеча, – тоді її смерть легше санкціонується і навіть для цього знаходиться виправдання, буцімто з тіла життя видалено чималий шмат прогнилої матерії. І це вже встановлений факт, що в таборі процедура «селекції» (ліворуч – життя, праворуч – смерть) ґрунтувалася на фізичній зовнішності і на певного роду внутрішній надломленості або ж стійкості майбутньої жертви. Один із очевидців Освенціма пише про це так:

«Так, тут гниють заживо, в цьому немає жодного сумніву, саме так, як передрікав есесівець у Біттерфілді. Проте було життєво важливим дотримуватися чистоти тіла... Кожний [на «селекції»] повинен був роздягнутися і по одному пройтися перед ними оголеним. Менгель у своїх бездоганних білих рукавичках стояв і вказував своїм великим пальцем то праворуч, а то ліворуч. Когось із плямами на тілі, а також якогось худорлявого мусульманина направлено праворуч. Цей напрямок означав смерть, протилежний означав, що дозволено ще трохи гнити» (Hart, 65).

За умов постійної нестачі води, переповнених нечистотами туалетів, поширеності проносів і повсюдного бруду чистота в строгому розумінні була просто неможлива. Всього-на-всього *намагання* дотримуватися чистоти вимагало надзвичайних зусиль. Як засвідчує один із очевидців: «Піднятися, умитися і почиститися – найпростіші речі у світі, чи не так? І все ж це було не так. В Освенцімі все було організовано так, щоб унеможливити ці речі. Не було де прихилитися, не було місця для миття. Не було там і часу» (Lewinska, 43). З'ясування того, що подібні умови спеціально «так організовано» складало жахливе відкриття:

«Спочатку житла, канами, бруд, купи екскрементів позаду блоків вражали мене своєю жахливою бридотою... А потім настало прозріння! Я зрозуміла, що суть полягає не в безладі чи недоліках організації, а,

навпаки, в дуже ретельно продуманій, розсудливій ідеї, яка стояла за табірним існуванням. Вони прирікали нас вмирати у своїх власних нечистотах, тонути в багні своїх екскрементів. Вони намагалися принизити нас, знищити нашу людську гідність, стерти всі ознаки людяності, звести нас до рівня диких тварин, сповнити нас жахом і зневагою до самих себе і наших товаришів (Lewinska, 41–42).

Усвідомивши це, в'язень або здавався, або приймав рішення чинити опір. Для багатьох уцілілих цей момент знаменував народження у них бажання постояти за себе:

«Однак із моменту, коли я зрозуміла мотивувальний принцип... я начебто прокинулася зі сну... Я відчула внутрішню рішучість вижити... І якщо б мені не довелося вижити в Освенцімі, я вмерла б як людська істота, я б відстоювала свою гідність. Я не хотіла перетворитися на жалюгідну й огидну тварину, якою хотів мене бачити мій ворог... Так почалася страшна боротьба, що тривала вдень і вночі» (Lewinska, 50).

Або, як пише інша вціліла:

«Саме тоді я прийняла рішення, що в разі, якщо я не впаду від кулі або якщо мене не повісять, я докладу всіх зусиль, аби витримати це. Відтоді я вже не піддавалася апатії. Моїм першим наміром було зосередитися на покращанні свого зовнішнього вигляду. За тих обставин це могло видатися сміховинним – який реальний зв'язок був між моїм щойно віднайденим духовним опором і непривабливим лахміттям, що було на мені? Однак глибинний смисловий зв'язок між ними таки був, і саме з того моменту впродовж усього мого життя в таборі я знала це напевне. Я почала приглядатися до інших і помічала передумови сумного кінця для тих жінок, які, можливо, мали нагоду помитися і не скористалися нею, або ж тих, які вважали зав'язування шнурків на взутті гаянням часу» (Weiss, 84).

Умивання, навіть як ритуал, – полишаючи осторонь його важливе значення для здоров'я, – було чимось таким, чого в'язні потребували. Вони визнавали його необхідним для виживання, хоч би яким дивним це здавалося, і ті, хто відмовлявся від нього, невдовзі вмирали:

«О 4-й годині 30 хвилин роздавали «каву» – блідого кольору м'ятний настій, непоживний і відрозликий на смак. Ми часто робили кілька ковтків, а решту використовували для умивання, однак не всі з нас могли обходитися без цього жалюгідного заміника кави, і, таким чином, багато хто з в'язнів переставав митися. Це було першим кроком до могили. Такий був майже залізний закон: ті, кому не вдавалося щодня

митися, невдовзі вмирили. Не знаю, чи було це причиною, а чи наслідком внутрішнього надлому, але симптомом це було безпомилковим» (Donat, 173).

Ще один уцілілий описує перші ознаки зникнення піклування про свій вигляд і поступове усвідомлення, що без такої турботи він би не вижив:

«Навіщо мені митися? Хіба через те покращає моє становище? І хіба комусь буде приємніше через те? Чи я проживу на день або на годину довше? Вірогідніше, що я проживу менше, бо миття потребує зусиль, витрачання енергії й тепла... Однак пізніше я зрозумів... Задля чистоти й здоров'я тут практично марна річ митися щодня в каламутній воді бридкого умивальника, однак це найважливіша ознака збереження своєї життєздатності й необхідна передумова морального виживання» (Levi, 35).

Пройшовши в таборах через деградацію, вцілілі зрозуміли, що за екстремальних умов почуття гідності є чимось таким, що чоловіки й жінки не повинні втрачати. Важким було їхнє випробування, величезної наруги зазнавали вони. Однак в якийсь момент вони мусили розпочати наполегливу боротьбу проти приниження їх як людських істот. Крім того, вони зрозуміли, що коли огидні умови просто впроваджуються, забруднення тіла переживається як осквернення душі. І вони нарешті усвідомили, що коли це особливе почуття – якоїсь внутрішньої недоторканності – вщент руйнується, вмирає бажання жити. Турбота про свій зовнішній вигляд, таким чином, стає актом опору і необхідним моментом у загальному контексті виживання. Саме життя залежить від збереження гідності, що, у свою чергу, залежить від щоденної, ненастанної боротьби за те, щоб не втратити людську *подобу*.

«Отже, ми обов'язково мусимо умивати обличчя без мила, в брудній воді і витиратися своїми піджаками. Ми повинні чистити своє взуття, і не тому, що того вимагає припис, але задля підтримання гідності й додержання пристойності. Ми маємо ходити струнко, не волочачи ніг, і не з огляду на пруську дисципліну, але для того, щоб залишитися живим, щоб не почати вмирати» (Levi, 36).

Засадничим поняттям західної цивілізації, а, можливо, і будь-якої цивілізації взагалі (оскільки процеси культури та духовного вивищення єдині) є розрізнення між тілом і духом, між конкретним існуванням і символічними моделями буття. Проте за умов екстремальності подібні поділи втрачають сенс. Принцип відокремлення вже більше не важить, організм стає безпосередньою оселею особистості. Коли це трапляється,

тіло й дух стають підґрунтям одне одного, кожна із цих іпостасей поділяє потреби й страждання іншої, а також реагує негайно на загальний стан іншої. Якщо духовна стійкість занепаде, така сама доля спіткає й фізичну витривалість. Якщо тіло нездужає, дух теж починає втрачати свою непохитність. Існуванню за екстремальних умов притаманна дивовижна двоїстість: уцілілі зберігають свою гідність для того, щоб «не почати вмирати»; вони вважають турботу про своє тіло справою «морального виживання».

Для багатьох із нас слово «гідність» вже майже нічого особливого не означає; поряд зі словами на кшталт «совість» і «дух» воно стало непевним, і його рідко вживають в аналітичному дискурсі. І, безумовно, якщо під «гідністю» ми розуміємо проєкцію претензійності й марноти, або способи, до яких вдається влада для набуття блиску й прикрашання себе обрядовою пишнотою, тобто, якщо ми маємо на увазі пародійні форми цієї ідеї, коли люди зловживають нею задля виправдання чи зиску – подібно до того, як використовують у своїх інтересах і профанують поняття «честь» і «совість», самі по собі реальні – тоді, звичайно, посилення на гідність є лицемірством. Однак, якщо ми маємо на увазі внутрішній опір диктату зовнішніх сил, якщо посиляємося на почуття моральної чистоти та самоповаги, на щось таке, що, як ми відчуваємо, має бути непорушним, незалежним і недоторканим і що стає найнепохитнішим, коли воно зазнає найбільшої загрози, тоді (як у випадку вцілілих) йдеться про одну зі складових людяності, один із доконечних первнів особистості. Гідність у цьому разі проявляється як риса самосвідомості та самовизначеності – річ, призначенням якої є наполягання на визнанні себе *як такої*.

Безумовно, есесівці визнавали цю рису, і їхня спроба зламати її – хоч у випадку вцілілих вони зазнали поразки – була одним із найгірших проявів табірної випробування. Коли чистота тіла стає неможливою, і людські істоти змушені жити серед своїх екскрементів, їхній біль сягає агонії. Шок од фізичного осквернення спричиняє духовний струс, а (судячи хоча б із свідчень тих, хто це пережив) тягар гидоти нерідко викликає більші муки, ніж голод чи страх смерті. «Цей вимір нашого табірної життя, – говорить одна з очевидиць, – був найжахливішим випробуванням, якого ми зазнали» (Weiss, 69). Інший уцілілий описує стан людей, змушених лежати у своїх екскрементах: вони «стогнали й плакали від ніяковості й огиди. Їхня моральна немічність була нищівною» (Szalet, 78). У найхимерніших випадках забруднення нечистотами

спричиняло відчай, що межував із безумством, наприклад, коли групу в'язнів примусили «пити з туалетних горщиків»:

«Чоловіки не могли примусити себе виконати цей диявольський наказ. Вони лише робили вигляд, що пили. Однак старші блоків враховували це і силою занурювали голови чоловіків у горщики, поки їхні обличчя не покрилися екскрементами. При цьому жертви майже втрачали розум – ось чому вони кричали, як божевільні» (Szalet, 42).

Однак чому доторк до екскрементів є таким нестерпним? Хоча фактична незручність і є незначною, чому ж така бурхлива реакція? І чому в подібному випадку почуття гідності зазнає найбільшої загрози? Наведений вище приклад із туалетними горщиками був обстежений із погляду психоаналізу; висновок був такий:

«Дитячі задоволення... можуть досягатися лише у такі способи, на які культурою накладено сувору заборону... Присилуване порушення цих бар'єрів могло привести в'язня на грань розумової дезінтеграції» (Bluhm, 15).

Отже, надзвичайні страждання цих людей було спричинено порушенням культурного табу. Їхні божевільні скрикування були наслідком розриву підсвідомих структур у відповідь на порушення тих «навичок чистоти», які «прищеплюються будь-якою культурою на ранньому етапі виховання»(17). Боротьба вцілілих проти фекального фатуму є, простіше кажучи, функцією «туалетного виховання», – хоч цей термін і не вживається в цитованій мною статті, оскільки описаний в ній ступінь регресії поведінки, навіть з погляду психоаналізу, видається загалом несумірним із силою переживання в'язнів. Проте в цій статті далі стверджується, що глибина, на якій зароджується крик, може виявляти, крім відносних і гнучких вимог культури, порушення крайньої межі чи обмежень, які відносними не є:

«Проте нормальний дорослий нашої цивілізації відчуває огиду внаслідок доторку до екскрементів так само, як і члени племен, що за способом свого життя стоять на нижчих рівнях культури. Ця огида, очевидно, є демаркаційною лінією, переступ якої може призвести до значною мірою руйнівніших наслідків, ніж поява більш-менш локальних регресивних симптомів» (17).

Із погляду психоаналізу моральне страждання є наслідком конфлікту між вимогами культури й регресивним бажанням порушити їх. Однак якщо ми пригадаємо, що будь-яка регресія слугує задоволенню чи звільненню від болю (що відповідає визначенню задоволення за

Фрейдом), то загалом уся теорія інфантильної регресії у випадку вцілілих перетворюється на абсурд. Скрикування тих чоловіків, котрі перебували на межі відчаю, справді були захистом проти руйнації, але зводити їхні надзвичайні муки до порушення табу чи якогось просто нав'язаного обмеження – означає, напевне, цілковито втратити суть. У будь-якому разі стримуючий диктат туалетного виховання не є настільки засадничим для «єго», щоб його порушення могло спричинитися до розпаду особистості. Західна культура знає лише один випадок, коли це питання розглядалося в термінах психічної кризи – серед буржуазних класів у ХІХ столітті з їхнім цілковитим покладанням на фізичну жорстокість і як наслідок – з їхніми похитливими формами сексуального задоволення; і на мою думку, зрештою, таке виховання становить ритуальну організацію природного біологічного процесу. Чимало табу відкидалося в концтаборах, однак не це – тобто не переступ «демаркаційної лінії», яка пролягає глибше за культурні приписи. Те, до чого людські істоти ставитимуться терпимо чи нетерпимо, залежить певною мірою від того чи іншого способу виховання. Крім того, однак, існують речі абсолютно неприйнятні, оскільки щось – повернімося до слова «гідність» – у нашій глибинній природі постає проти цього. І саме від цього протесту залежить життя за екстремальних умов.

У книжці «Символізм зла» Поль Рікер визначає «глибинний страх перед гидким» як особливий різновид страху, що його ми відчуваємо у відповідь на «загрозу, яка, окрім того, що вона криє в собі небезпеку страждання й смерті, спричиняє й неповноцінне існування, втрату індивідуального осердя чийогось буття» (41). Це, на мій погляд, влучний опис того, що відчували вцілілі, коли їм загрожував фекальний наступ. Рікер далі доводить, що почуття закалювання нечистотами лежить в основі таких понять, як «гріх» і «провина» і що, зрештою, осквернення як «найдавніший із символів зла» «може означати за аналогією всі ступені переживання зла» (336). Справді, чому уявлення про обмивання й фізичне очищення слугує підмурком наших понять святості й духовної чистоти? Чому ми використовуємо пов'язані з нечистотами образи – уявлення про розклад і загнивання, про бруд і заразу, про речі затхлі, гниючі й зіпсовані – для вираження нашого відчуття зла? Рікер доходить висновку, що будь-яке із цих уявлень є лише символічним і що воно віддзеркалює внутрішні стани істоти, – і стосовно нас він безумовно правий. Однак у концтаборах закалювання нечистотами було станом, фактично знайомим для зору, дотику й нюху, отже, виникає запитання: коли вцілілі реагують так бурхливо на стикання з нечистотами, чи

відповідають вони на те, що ці останні символізують, а чи їхнє випробування являє собою конкретний приклад, на ґрунті якого формуються наші символи зла?

Висновок аналізу Рікера такий: «...самоусвідомлення, очевидно, утверджується на своєму найнижчому рівні за допомогою символізму, а абстрактну мову воно виробляє лише згодом» (9). Якщо це й так, то все ж таки звідки походить сам символізм? Як нечистоти почали символізувати зло? Рікер може лише відповісти, що спочатку був символ – що людська особистість усвідомлює себе через символічне уречевлення своєї власної структури й стану. Проте такого роду висхідна точка є водночас і кульмінацією; це не менш як мета цивілізації, наслідок процесу очищення, чи вивищення, чи знетілення (назвіть його, як вам до вподоби), шляхом якого фактичні події та об'єкти перетворюються на образи, міфи та метафори, що складають духовний всесвіт людини. Трансформування цього світу у символ є ненастанним; у такий спосіб ми вбираємо в себе реальність і залишаємося в духовному, якщо вже не в конкретному, єднанні з тими первісними переживаннями, від яких ми як цивілізовані істоти відособилися.

Однак цей процес може мати зворотний напрямок. Коли цивілізація занепадає, як це було в концтаборах, «символічна ганьба» перетворюється на стан фізичного осквернення, а зло стає тим, що спричиняє фактичну «втрату індивідуального осердя чийогось буття». За екстремальних умов людина опиняється позбавленою своєї багатой духовної ідентичності. Залишаються лише конкретні форми існування, реальне життя й реальна смерть, фактичний біль і фактичне осквернення, і саме вони тепер складають середовище морального та духовного буття. Дух не просто зникає, коли унеможлиблюється очищення. Здебільшого ціною своєї свободи він падає долу, повертаючись до підґрунтя й витоків сенсу – повертається назад, тобто до фізичного досвіду тіла. Інакше кажучи, за екстремальних умов символи мають тенденцію перетворюватися на реальність.

Отже, можемо констатувати, що за екстремальних умов символізм як *символізм* втрачає свою самостійність. Або ж, що означає те ж саме, що в цьому особливому випадку все відчувається достоту символічним, внутрішньо значущим. Так чи інакше, сенс уже не існує понад світом і поза ним; він пронизує конкретний досвід, стає іманентним і надає кожному вчинку і кожній миті надзвичайної глибини. А звідси – навдивовижу «літературний» характер досвіду за екстремальних умов...

Неначе посеред смороду палаючих тіл у жахливому дійстві було «задіяно» могутні метафори світової літератури – смерть і воскресіння, прокляття й спасіння, вселенська туга й радість, що розігрують перехошову містерію в сутінках душі.

Наступна подія, наприклад, видається навдивовижу літературною. Такого роду випадок більше схожий на кульмінацію роману. Це приклад, який цінний не сам по собі, а, скоріше, як носій вигаданого змісту, і, отже, сприймається він як виражений ним символічний сенс, як втілена в ньому психічна драма. Проте ця подія цілком реальна. Вона відбулася в останні дні повстання у варшавському гетто і стала долею багатьох чоловіків і жінок. Озброєні ручною вогнепальною зброєю та пляшками із запалювальною сумішшю, повстанці гетто впродовж сорока двох днів оборонялися проти танків, польової артилерії та повітряних ударів. Вони трималися з такою затятістю, що німці врешті-решт вдалися до спалення гетто – будинку за будинком, вулиці за вулицею, допоки не залишилося нічого – жодного прояву життя, жодної ознаки людського існування. Останнім шансом втечі була можливість вибратися крізь каналізаційні труби, і в цю смердючу темряву спустилися рештки мешканців гетто:

«Наступного дня – це була неділя, 25 квітня – я спустився під землю каналізаційною трубою, яка вела до «арійського» кварталу. Я ніколи не забуду тієї картини, яка постала перед моїми очима в перший момент, коли я потрапив до цього каналу. Десятки біженців... шукали прихистку в цих темних і вузьких каналах, залитих брудною водою, що стікала з міських туалетів, і вкритих огидними нечистотами, що надходили з приватних квартир. У цих низьких і вузьких каналах, висота й ширина яких дозволяли пробратися в напівзігнутому стані лише одній людині, лежали, притиснувшись одне до одного, в багні й гидоті десятки людей» (Friedman, 284).

Вони залишалися під землею упродовж кількох днів, просуваючись до «вільного» кварталу й піднімаючись час від часу, аби подивитися, де перебувають, і просто вичікуючи. Багато з них померли, але поодиноким вдалося врятуватися й вижити завдяки спільним зусиллям єврейських і польських партизанів:

«10 травня 1943 року о дев'ятій годині ранку люк каналізаційної труби над нашими головами раптом відкрився, і потік сонячного світла ринув у смердючі сутінки. Біля каналізаційного отвору стояв Кшачек [учасник польського руху опору] і закликав усіх нас, що пробули в каналізаційній трубі понад тридцять годин, виходити на поверхню. Ми почали вилазити по одному й відразу сідали у вантажівку. Був чудовий весняний день, і

сонце зігрівало нас. Яскраве світло засліпило нам очі – адже ми не бачили денного світла упродовж багатьох тижнів і жили в цілковитій темряві. На вулицях юрмилися люди, і кожен... зупинявся й дивився, як якісь дивні істоти, в яких насилу можна було розпізнати людей, вивпозали з каналізації» (Friedman, 290).

Якщо б це був уривок з роману, як легко можна було б говорити про певні атрибути й символіку містерій, про сходження в пекло, про подорож підземним царством смерті. Ми могли б витлумачити – у термінах символізму темряви й світла, відродження й нового життя – те, як вкриті слизом створіння, отримавши благословення весни й сонця, виходять із надр землі. І ми б не помилилися. Оскільки, незважаючи на жах, усе це видається знайомим і дуже нагадує архетипи, відомі нам із мистецтва і снів. Для вцілілого, в будь-якому разі, занурення в екскременти знаменує найнижчу точку його переходу через екстремальність. Страшнішого наступу на моральне буття не можна собі уявити. І все ж таки навіть тут було життя й сила волі, неначе ці закаляні тіла становили точні образи того, яку наругу може терпіти людський дух і проте зберігати відчуття чогось внутрішньо чистого й високого всупереч зневаженню, оскверненню й пережитому жаху. «Лише гарячковий блиск наших очей, – сказав один із уцілілих, учасник переходу каналізаційними трубами, – засвідчував, що ми були все ще живими людськими істотами» (Friedman, 289).

* Узято з: Terrence Des Pres, *An Anatomy of Life in the Death Camps*. Oxford and New York: Oxford University Press, 1976. Copyright © 1976 by Oxford University Press, Inc. Передруковано з дозволу.

Посилання

(Номери сторінок у цьому есе Терренса Де Пре стосуються перелічених нижче видань.)

Bettelheim, Bruno. *The Informed Heart*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1960.

Birenbaum, Halina. *Hope Is the Last to Die*, trans. David Welsh. New York: Twayne, 1971.

Bluhm, Hilde O. «How Did They Survive?» *American Journal for Psychotherapy* 2 (1948): pp. 3–32.

Donat, Alexander. *The Holocaust Kingdom*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965

Friedman, Philip. *Martyrs and Fighters*. London: Routledge & Kegan Paul, 1954.

- Hart, Kitty. *I Am Alive*. London and New York: Abelard–Schuman, 1962.
- Herling, Gustav. *A World Apart*, trans. Joseph Marek. New York: Roy, 1951.
- Hoppe, Klaus D. «The Psychodynamics of Concentration Camps Victims», *The Psychoanalytic Forum* 1 (1966); pp. 76–85.
- Kessel, Sim. *Hanged at Auschwitz*, trans. Melville and Delight Wallace. New York: Stein and Day, 1972.
- Knapp, Stefan. *The Square Sun*. London: Museum Press, 1956.
- Kogon, Eugen. *The Theory and Practice of Hell*, trans. Heinz Norden. New York: Farrar, Straus, 1953.
- Lengyel, Olga. *Five Chimneys: the Story of Auschwitz*, trans. Paul P. Weiss. Chicago: Ziff–Davis, 1947.
- Levi, Primo. *Survival in Aischwitz*, trans. Stuart Woolf. New York: Collier, 1969.
- Lewinska, Pelagia. *Twenty Months at Auschwitz*, trans. Albert Teichner. New York: Lyle Stuart, 1968.
- Maurel, Micheline. *An Ordinary Camp*, trans. Margaret S. Summers. New York: Simon & Schuster, 1958.
- Newman, Judith Sternberg. *In the Hell of Auschwitz*. New York: Exposition, 1964.
- Perl, Gisella. *I Was a Doctor in Auschwitz*. New York: International Universities Press, 1948.
- Ricoeur, Paul. *The Symbolism of Evil*, trans. Emerson Buchanan. New York: Harper & Row, 1967.
- Sereny, Gitta. *Into That Darkness*. New York: McGraw–Hill, 1974.
- Szalet, Leon. *Experiment «E»*, trans. Catherine Bland Williams. New York: Didier, 1945.
- Szmaglewska, Seweryna. *Smoke over Birkenau*, trans. Jadwiga Rynas. New York: Henry Holt, 1947.
- Unsdorfer, S.B. *The Yellow Star*. New York and London: Thomas Yoseloff, 1961.
- Weinstock, Eugene. *Beyond the Last Path*, trans. Clara Ryan. New York: Boni and Gaer, 1947.
- Weiss, Reska. *Journey Through Hell*. London: Vallentine, Mitchell, 1961.
- Wells, Leon. *The Janowska Road*. New York: Macmillan, 1963.
- Zywulska, Krystyna. *I Came Back*, trans. Krystyna Genkalska. London: Dennis Dobson, 1951.